

رویکردهای گوناگون به مهدویت در سده اخیر حوزه علمیه قم^۱

مجتبی کلباسی^۲

محمدعلی فلاح شیخلری^۳

چکیده

«مهدویت» در بین امت اسلامی، به‌ویژه علمای شیعه مورد اتفاق نظر است. در عین حال، تفاوت در نگرش به این موضوع، در بین عالمان به چشم می‌خورد؛ به گونه‌ای که دانشمندان اسلامی را در طی اعصار مختلف می‌توان از این زاویه بازشناسی و طبقه‌بندی کرد. در سده اخیر نیز متفکران و دانشمندانی در جهان اسلام و از جمله در حوزه علمیه قم، در عین وفاق در اصل عقیده مهدویت، منظر و زاویه نگاه آنان به موضوع متفاوت است. این نگرش‌های مختلف به چند دسته کلی قابل طبقه‌بندی است: رویکرد روایی، عقلی، عرفانی، تاریخی، اجتماعی-سیاسی و... قابل طبقه‌بندی است.

این مقاله در صدد است با تبیین رویکردهای مختلف به موضوع مهدویت و نیز معرفی چهره‌های شاخص در هر رویکرد، به سیر این خطوط در قرن چهاردهم شمسی، در حوزه علمیه قم بپردازد. روش این پژوهش تحلیلی-توصیفی از طریق بررسی آثار مکتوب مهدوی قرن اخیر در حوزه علمیه قم است.

واژگان کلیدی: حوزه علمیه قم، مهدویت، رویکردهای مهدوی، سده اخیر، رویکردشناسی.

۱. این مقاله با حمایت دبیرخانه همایش یکصدمین سالگشت بازتاسیس حوزه علمیه قم و دستاوردها و نکوداشت آیت‌الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری رحمته‌الله تألیف شده است.

kalbasirmka@gmail.com

۲. استاد حوزه و دانشگاه، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

m.ali.fallah@chmail.ir

۳. دانش‌آموخته سطح ۴ حوزه علمیه قم، ایران.

مقدمه

«رویکرد شناسی» دانشی است درجه دوم که شیوه‌های بنیادین و روش تفکر در حیطه علوم را به صورت عام و کلی مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد. این نوشتار در صدد است به این سوال پاسخ دهد که در مطالعات و آثار مهدوی قرن اخیر چه رویکردهایی قابل مشاهده است. روشن است که هر رویکردی بر اساس مجموعه‌ای از اصول موضوعه و مبادی خاص تکوین یافته که آن مبادی و اصول دارای پیشینه‌ای طولانی در تاریخ علمی حوزه‌های علمیه است. این زمینه‌ها در عرصه مهدویت، بستر لازم را برای گرایش‌ها و رویکردهای مختلف در این موضوع فراهم کرده است. شناخت این رویکردها و چارچوب‌ها برای بازشناسی آن‌ها ضروری است. بر این اساس، می‌توان رویکردهای مختلف به مهدویت را در قرن اخیر در حوزه علمیه قم مورد بررسی قرار داد. این گونه پژوهش‌ها بسترهای شناخته شده‌ای برای ادامه، توسعه و تکمیل مطالعات مهدوی و رویکردهای آن فراهم خواهد کرد.

«رویکرد» واژه ترکیبی جدیدی است و درباره معنای لغوی از آن در منابع مربوط نکته‌ای ذکر نشده است. براساس موارد استعمال، رویکرد به معنای راه و روش، برداشت، زاویه دید، منظر، نظرگاه، نحوه نگاه، نوع نگاه و شیوه مطالعه آمده است. در کار برد اصطلاحی که همان معنای لغوی است، رویکرد، به معنای زاویه دید و نوع نگاه اندیشمندان در بیان اندیشه و فکر است.^۱

مهدویت و رویکردهای مختلف به آن در حوزه علمیه قم

اصولا هر نهاد فرهنگی و سیاسی از ابتدا تا انتهای حیات خود سه دوره مختلف را پشت سر می‌گذارد که با توجه به شاکله و ماهیت و رسالتی که آن نهاد بر عهده دارد می‌توان این دوره‌ها را در حقیقت «رویکرد» آن نهاد دانست: این سه دوره عبارتند از: دوره ایجاد و تکوین رویکرد، دوره رشد و رونق رویکرد و دوره اضمحلال.

در خصوص حوزه علمیه قم این نکته امری بدیهی می‌نماید که سده اخیر را باید دوران تجدید حیات حوزه مذکور دانست. آغاز آن قرن دورانی بسیار سخت برای حوزه‌های علمیه و

۱. ر.ک: عبدالحسین، خسروپناه، فلسفه، فلسفه اسلامی، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹ش، ص ۷۳.

از جمله برای حوزه تازه جان یافته قم بوده است. با هجرت مرحوم آیت الله العظمی حائری یزدی، حوزه علمیه قم رونق جدیدی گرفت؛ ولی با روی کار آمدن رضاخان بر اساس رسالتی که استعمار پیر انگلیس برای وی تعریف کرده بود او برنامه‌هایی که در مقابله با حوزه‌های علمیه و علمای شیعه و مذهب تشیع در پیش گرفت؛ و لذا از این رهگذر فشارها و تضییقات شدیدی بر پیکره حوزه‌ها وارد شد. در یک نگاه کلی این اقدامات استعمارگران و دست نشانده‌های آن‌ها کشورهای اسلامی را در تیررس خود قرار داده بود و از آن جا که کشور ایران، حوزه‌های علمیه این کشور، مذهب تشیع و علمای مذهبی سردمدار و مبلغ اسلام بودند، به زعم استعمارگران این شخصیت‌های حقوقی بایستی در معرض خطر جدی قرار بگیرند و حتی این شخصیت‌ها و نهادها را تا مرز اضمحلال پیش ببرند. بر همین اساس، مشخصاً حوزه‌های علمیه از دو زاویه مورد نظر بود:

الف) مورد توجه استعمارگران بود تا آنان بتوانند با اقدامات ویرانگر فکری، فرهنگی و سیاسی خود این حوزه را از درون تهی کنند و مانند حوزه‌ها علمیه برخی از کشورهای مسلمان آن را از استقلال و هدف اصلی خود بازدارند؛

ب) مورد توجه عالمان دینی بود تا با رونق بخشی به این مرکز مهم شیعی، وظایف آن و وظایف خویش را در برابر اسلام به انجام برسانند. به این مورد می‌توان نیم نگاه دلسوزان دیگر را نیز افزود.

از آن جا که سنت خداست تا حق در برابر باطل استحکام و دوام خویش را نشان دهد بر خاکستر آتش‌هایی که استبداد رضاخانی در حوزه‌ها برافروخت، عنقای انقلاب اسلامی به رهبری حضرت امام متولد شد و این انقلاب در اواسط قرن چهاردهم شمسی به پیروزی رسید. این رخداد بزرگ فرصت‌های جدید علمی در برابر حوزه علمیه قم قرارداد و حوزه در عرصه‌های مختلف علمی، فرهنگی و سیاسی حرکت رو به رشد خود را ادامه داد و با ایجاد مراکز گوناگون تخصصی در زمینه‌های کلام، تاریخ، فقه، اصول، تفسیر، حکمت، فلسفه و سایر شاخه‌های علمی رسالت دینی و اجتماعی خود را پی گرفت. در موضوع مهدویت نیز حوزه علمیه شاهد تلاش‌های فراوانی برای رشد و تعالی این معرفت بوده است. در این دوران همزمان با توسعه پژوهش‌ها و آثار منتشر شده در این زمینه، رویکردهای جدیدی نیز در زمینه استفاده از

شیوه‌های مختلف تبلیغی و اضافه کردن این شیوه‌ها به رویکرد سنتی تبلیغ شکل گرفت و همراه با رویکردهای پیشین به رشد خود ادامه داد.

در بررسی تاریخی نگاه به مهدویت، نخستین رویکرد که دارای پیشینه طولانی در حوزه‌هاست، بیش‌تر «رویکرد روایی» است و گفتمانش در این دایره دارای تمرکز بیش‌تری است. دسته‌ای دیگر از مهدی باوران با «زاویه عرفانی» به موضوع نگرسته و از این دریچه مهدویت را مورد بحث قرار داده‌اند. جمع سوم، با نگاه «کاربردی - اجتماعی - سیاسی» به مهدویت پرداخته و چشم اندازه‌های جدیدی در این میدان گشوده‌اند و گروه دیگر «رویکرد تاریخی» به آن داشته و فراز و نشیب‌های موضوع مهدویت را در گذر تاریخ مورد بررسی قرار داده‌اند.

البته خرده رویکردهای دیگری مانند «رویکرد کرامت و ملاقات محور» نیز نشان‌هایی از خود برجای گذاشته‌اند که به آن‌ها اشاره خواهد شد.

این مقاله در صدد است با تبیین رویکردهای مختلف به موضوع مهدویت و نیز معرفی آثار و چهره‌های شاخص در هر رویکرد؛ به ترسیم این خطوط در قرن چهاردهم شمسی در حوزه علمیه قم پردازد.

ریشه و سیر رویکردهای مهدویت

عقیده مهدویت، وحیانی است و در آیات قرآن و احادیث پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام ریشه دارد. بر این اساس، نگاه‌های اولیه به موضوع مهدویت، صرفاً رویکرد روایی بوده است. در ادامه، پژوهشگران عرصه مهدویت با توجه به نیازهای زمان و بر اساس مذاق و مشرب علمی خود، از زوایای مختلف به مهدویت نگرسته‌اند.

محدثان به اندیشه مهدویت، به نقل اخبار و تبویب آن‌ها پرداخته‌اند. فیلسوفان و عقل‌گرایان با رویکرد عقلی و اهل معرفت با رویکرد عرفانی به موضوع مهدویت نگرسته‌اند. برخی از پژوهشگران نیز با رویکرد تاریخی به موضوع مهدویت، آن را رویداد محور مورد بررسی قرار داده‌اند.

جمعی دیگر از محققان نیز به مهدویت از زاویه نوعی پدیده اجتماعی-سیاسی نگرسته و با رویکرد سیاسی - اجتماعی به اندیشه مهدویت می‌پردازند. بر این اساس، این مقاله رویکردهای

مختلف عالمان و تربیت یافتگان حوزه علمیه قم را به موضوع مهدویت در محدوده قرن چهاردهم شمس مورد بررسی قرار می‌دهد.

یکم: رویکرد روایی

برخی از مهدی پژوهان از دریچه آموزه‌های روایی به موضوع مهدویت پرداخته‌اند. از این نوع نگرش به مهدویت، به «رویکرد روایی» تعبیر می‌شود.

پیشینه رویکرد روایی

با بررسی و مقایسه رویکردهای مختلف به مهدویت (رویکردهایی که گفته شد) پربیشینه‌ترین نوع نگرش به مهدویت، «رویکرد روایی» است. گردآوری روایات مهدویت در مجموعه‌های حدیثی و تبویب آن‌ها، نخستین تلاش‌های مهدی پژوهان بوده است. در عرصه این رویکرد موضوع شخصیت از زوایای مختلف در بدنه روایات مورد کنکاش قرار گرفته است؛ عناوینی چون زندگی و تبار امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، غیبت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و مباحث آن، سفیران و نایبان امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در غیبت صغرا، وظایف مردم در عصر غیبت و امکان ملاقات امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، ادعیه و زیارات منسوب به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، ظهور و انواع نشانه‌های ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، تشکیل حکومت و سیره حکومتی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، محورهای اصلی مباحث در مجموعه‌های حدیثی است.

حاصل این نوع رویکردها به مهدویت، تألیف اولین مهدویت نگاشته‌ها در آثار اصحاب ائمه عجل الله تعالی فرجه الشریف است؛ مانند «الملاحم»، از محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷ ق) (نجاشی، ۱۴۱۸: ص ۳۲۶) و کتاب «الغیبه»، تألیف هشام اسدی (م ۲۱۰ یا ۲۲۰ ق) (همان، ص ۲۸۰) و «اثبات الرجعه»، «الملاحم» و «القائم» از آثار فضل بن شاذان نیشابوری (همان، ص ۳۰۶) و کتاب‌های دیگر که اصل آن‌ها به جز مواردی اندک از میان رفته است (ر.ک: محمدی ری شهری، ۱۳۹۳: ج ۱۰، ص ۲۳۲)؛ ولی خوشبختانه احادیث آن‌ها توسط علمای عصر غیبت صغرا و اوایل غیبت کبرا (قرن چهارم ق) نقل شده و در کتاب‌هایی مانند کتاب «الامامه و التبصره من الحیره»، از علی بن بابویه قمی (م ۳۲۹ ق) و «کتاب الغیبه»، از شیخ نعمانی (م ۳۶۰ ق) و کتاب «کمال الدین و تمام النعمه» از شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) منعکس شده است.

در قرون بعدی نیز علامه مجلسی (م ۱۱۱۱ق) در «بحار الانوار» و مرحوم بحرانی (م ۱۱۴۸ق) در «عوالم» ادامه دهنده این رویکرد بوده‌اند. این نوع نگرش به اندیشه مهدویت، در ادوار مختلف همواره متداول بوده و متوقف نشده و در هر دوره‌ای با نگاه‌های جدید تداوم یافته است.

نگاشته‌های روایی مهدویت در سده اخیر در حوزه علمیه قم

«رویکرد روایی» به مهدویت، در قرن اخیر در حوزه علمیه قم نیز پر رنگ‌تر و پر فروغ‌تر از گذشته تداوم یافته و عمدتاً به صورت تألیف مهدویت نگاشته‌ها به سیر خود ادامه داده است. اندیشمندان و مهدی پژوهان بسیاری در دوره معاصر، از منظر روایات به بحث مهدویت پرداخته‌اند. با عنایت به این که باور مهدویت از عقاید مشترک میان همه فرقه‌های اسلامی است؛ در تبویب و تنظیم احادیث مهدویت، افزون بر استناد به منابع حدیثی شیعه، از منابع اهل سنت به وفور استفاده شده است و تألیفات ارزشمندی به این بحث پرداخته‌اند. در ادامه به آثار مکتوب این رویکرد که در حوزه علمیه قم نشر یافته، اشاره می‌شود:

۱. منتخب الأثر فی الإمام الثانی عشر عنه السلام، اثر آیت الله العظمی صافی گلپایگانی

در قرن چهاردهم شمسی صاحب نظرانی در عرصه مهدویت به نگارش آثاری دست زدند. یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های مطرح در قرن چهاردهم شمسی در حوزه علمیه قم، حضرت آیت الله العظمی صافی گلپایگانی بودند که کتاب ارزشمند و گرانسنگ «منتخب الأثر فی الإمام الثانی عشر عنه السلام» را پدید آوردند.

این عالم ارزشمند در سال ۱۳۷۳ هجری، کتاب گرانسنگ «منتخب الاثر» را تألیف کردند. این کتاب برگزیده احادیث از کتاب‌های شیعه و سنی است و در ده فصل تنظیم شده است. بخش اول آن به اثبات وجود و امامت امام مهدی عنه السلام اختصاص دارد. احادیث مربوط به زندگانی امام دوازدهم عنه السلام، نایبان آن حضرت، عصر غیبت، ظهور و حکومت جهانی، در فصل‌های بعدی قرار گرفته‌اند. نویسنده در مواقع لزوم، توضیحاتی درباره بعضی از احادیث، در پاورقی ذکر کرده است. در بخش پایانی کتاب، به طرح برخی از شبهات در موضوع مهدویت پرداخته و پاسخ لازم را نیز به صورت متقن ارائه کرده است. این ویژگی در مجموعه‌های روایی دیگر چون

«معجم أحاديث الإمام المهدي عجل الله تعال فرجه الشريف» دیده نمی‌شود.

این کتاب در آغاز در یک جلد منتشر شد؛ اما با اضافه شدن مقالات نویسنده، تکمیل شد و در سه جلد انتشار یافت و با ترجمه فارسی این کتاب توسط آقای محسن احمدی در شش جلد منتشر شده است.

قابل ذکر است که نمی‌توان از اثر مذکور روایات مربوط به مهدویت را در همه موضوعات پی‌جویی کرد؛ زیرا هدف مؤلف از تألیف منتخب الاثر، جمع‌آوری همه احادیث در موضوعات مختلف مهدویت نبوده؛ لذا تنها به ذکر بعضی از احادیث در هر موضوعی بسنده کرده است (صافی گلپایگانی، ۱۴۲۲: ج ۱، ص ۱۴).

گفتنی است آنچه در باره رویکرد کتاب منتخب الاثر گفته شد، وجه غالب کتاب است؛ وگرنه این کتاب به‌ویژه نسخه تکمیل شده آن، مشتمل بر مباحث اجتهادی و تحلیلی است. لذا باید توجه داشت که این اثر ارزشمند، صرفاً یک اثر نقل محور نیست، بلکه برخی از روایات که از نظر مؤلف چالش برانگیز بوده و به تحلیل نیاز داشته‌اند، مورد بحث و نظر قرار گرفته‌اند.

۲. معجم أحاديث الإمام المهدي عجل الله تعال فرجه الشريف، تالیف جمعی از پژوهشگران

یکی دیگر از مجموعه‌های روایی که با رویکرد روایی در عصر کنونی و در حوزه علمیه قم تدوین شده، کتاب ارزشمند «معجم أحاديث الإمام المهدي عجل الله تعال فرجه الشريف» است. این موسوعه، حاصل کار گروهی از پژوهشگران عرصه مهدویت در حوزه علمیه قم است که تحت اشراف استاد علی کورانی سامان یافته است.

محققانی که در خلق این اثر همکاری کرده‌اند، عبارتند از: محمد جعفر طبسی، محمد جواد طبسی، نجم الدین طبسی، سید صالح مدرسی، عبادالله طهرانی، عزت‌الله مولایی، حامد عبد الخالق و محمد امین پورامینی (کورانی، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۵).

کتاب معجم أحاديث الإمام المهدي عجل الله تعال فرجه الشريف، مجموعه‌ای است هشت جلدی که حاوی بیش از دو هزار روایت در موضوعات مختلف درباره امام مهدی عجل الله تعال فرجه الشريف از چهار صد منبع، از منابع عامه و خاصه است (همان، ص ۴).

از ویژگی‌های معجم أحاديث الإمام المهدي عجل الله تعال فرجه الشريف این است که احادیث این مجموعه، از

قدیمی‌ترین مصادر أخذ شده‌اند؛ مگر این که قدیمی‌ترین مصدر موجود نباشد (همان، ص ۱۲). همچنین مصادر همه احادیث، اعم از مصادر شیعه و سنی، بر اساس ترتیب زمانی ذکر شده‌اند (همان).

۳. دانشنامه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف

یکی دیگر از مجموعه‌های روایی که در دوره معاصر با محوریت روایات مهدوی در حوزه علمیه قم تدوین شده، کتاب «دانشنامه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف» است. این اثر ارزشمند، که دایرةالمعارف مهدوی است، حاصل تلاش گروهی از حدیث پژوهان، در حوزه علمیه قم است که تحت إشراف حضرت آیت‌الله محمد محمدی ری شهری در ده جلد، بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ نگاشته شده است. گرچه مباحث تاریخی و کلامی نیز در این اثر وجود دارند؛ ولی محور اصلی آن، مباحث روایی است.

پژوهشگرانی که در تألیف این دانشنامه با مرحوم آیت‌الله ری شهری همکاری داشته‌اند، عبارتند از: سیدمحمد کاظم طباطبایی، محمود کریمیان، محمدرضا سجادی طلب، سیدمحمود طباطبایی نژاد و سیدروح‌الله سیدطباطبایی (محمدی ری شهری، ۱۳۹۳: ج ۱، ص ۱۰). ترجمه این دانشنامه به قلم حجت‌الاسلام و المسلمین عبدالهادی مسعودی صورت گرفته است (همان) و ارزیابی علمی این مجموعه نیز بر عهده آیت‌الله رضا استادی بوده است (همان).

از ویژگی‌های دانشنامه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف این است که اسناد روایات ذکر شده مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند و میزان اعتبار آن اسناد، در پا نوشت بیان شده است. بنابراین، نبودن ارزیابی سندی در پانوشت یک حدیث، نشانه ضعف سند آن است (همان، ص ۴۴).

استناد گسترده به منابع فریقین، نقد و ارزشیابی دلایل غیر نقلی مهدویت، جامعیت و گزیده نگاری، تبیین و تحلیل، نقد و بررسی، تبیین عقاید دیگران درباره منجی، جمع بندی و تحلیل گزارش‌های متعارض، پاسخگویی به پرسش‌ها و شبهه‌ها، تنظیم منطقی و آسان یاب، از دیگر ویژگی‌های این دانشنامه است (همان، ص ۴۵).

در این دانشنامه سعی شده است نیازهای فرعی پژوهشگر، از قبیل اعراب‌گذاری متون عربی،

ترجمه متون عربی برای فارسی زبانان، شرح حال اجمالی اشخاص، توضیح الفاظ دشوار، توضیح درباره مکان‌ها و نکات مبهم گزارش‌ها نیز برطرف گردد (همان، ص ۵۰). برای نگارش این دانشنامه، افزون بر استناد به منابع معتبر حدیثی شیعه، از منابع اهل سنت فراوان بهره برده شده است. در این مجموعه، به بیش از ۹۸۵ کتاب در بیش از ۳۸۰۰ مجلد مراجعه شده است (همان، ص ۴۵).

دوم: رویکرد روایی-اجتهادی

یکی دیگر از رویکردها به موضوع مهدویت، در صد ساله اخیر در حوزه علمیه قم؛ «رویکرد اجتهادی-تحلیلی» به احادیث مهدویت است. گرچه محور اصلی در این رویکرد روایات است؛ در رویکرد اجتهادی-تحلیلی، تنها به نقل روایات، بسنده نشده، بلکه علاوه بر نقل روایات، به تحلیل و ارزیابی آن‌ها نیز پرداخته شده است. در این تحلیل، با نگاهی جامع، روایات هر موضوع و جمع روایات متعارض و نظریه‌های اجتهادی ارائه شده و محصول رویکرد تحلیلی و اجتهادی به موضوع مهدویت، در قالب‌های تألیف و تدریس ارائه گردیده است. تفاوت این رویکرد، با رویکرد روایی آن است که در رویکرد روایی، اساس دسته بندی و تنظیم گری روایات است؛ گرچه به مناسبت گاهی به برخی مباحث تحلیلی هم پرداخته می‌شود؛ ولی در رویکرد روایی-اجتهادی، اصل بر بررسی دلالتی و سندی روایات و جمع بین آن‌ها و استنتاج از آن‌ها به روش رایج اجتهادی است.

شایان ذکر است نویسندگان و دانشمندانی که در باره مهدویت به تألیف پرداخته‌اند، ممکن است یک یا دو و در مواردی بیش از دو رویکرد داشته باشند؛ بدین صورت که در طول تاریخ تلاش علمی خود، در مرحله‌ای یک رویکرد را دنبال کرده و در زمانی دیگر به رویکرد دیگری پرداخته‌اند. برای نمونه آیت‌الله صافی گلپایگانی در آغاز، مهدویت پژوهی خود را با رویکرد روایی آغاز کردند و سپس رویکردی روایی اجتهادی-تحلیلی را در پیش گرفتند. بنابراین، ممکن است یک مؤلف در زمان‌های مختلف رویکردهای متفاوتی داشته و در آن قالب حرکت کرده باشد. البته همان‌گونه که در سطور گذشته اشاره شد روش اجتهادی بر روش روایی مبتنی است و از توابع آن به شمار می‌رود؛ گرچه با توجه به نتایج از یکدیگر قابل تفکیک هستند.

تألیفات مهدوی با رویکرد روایی_اجتهادی

برخی از تألیفاتی که به روش مذکور در قرن اخیر حوزه علمیه قم به رشته تحریر در آمده‌اند، به شرح زیر است.

۱. سلسله مباحث امامت و مهدویت

از جمله تألیفاتی که نگاه روایی _ اجتهادی به مباحث امامت و مهدویت دارد؛ کتاب «سلسله مباحث امامت و مهدویت»، نوشته حضرت آیت‌الله صافی گلپایگانی است. این کتاب با بهره‌گیری از آیات، روایات، منابع تاریخی و کلامی، موضوع امامت و مهدویت را به صورت مستدل و تحلیلی و اجتهادی مورد بررسی قرار داده است. این اثر ارزشمند در چهار جلد منتشر شده است.

۲. موعودی که جهان در انتظار اوست

از دیگر تألیفاتی که رویکرد اجتهادی - تحلیلی به موضوع مهدویت دارد، کتاب «موعودی که جهان در انتظار اوست» می‌باشد. این کتاب توسط مرحوم علی دوانی تألیف شده است. نویسنده با استناد به آیات و روایات به صورت تحلیلی و اجتهادی به بررسی موضوعات مهدویت و همچنین به نقض و ابرام آرای دیگران درباره مهدی موعود عَلَيْهِ السَّلَام پرداخته است (دوانی، ۱۳۸۵: ص ۱۶).

۳. تدریس مهدویت با روش روایی اجتهادی و آثار مکتوب آن

تدریس مهدویت با روش اجتهادی می‌تواند با رویکردی استنباط محور روایات مهدویت را در عرصه حوزه رونق ببخشد و صاحب نظرانی را در این زمینه تحویل دهد. بدیهی است این کار مستلزم ایجاد کلاس‌ها و کارگاه‌هایی است که روایات مهدویت را به صورت اجتهادی بررسی کند و این کار در حوزه علمیه طی دهه‌های اخیر صورت گرفته است. «مرکز تخصصی مهدویت» با ابتکاری جدید، اولین بار در طول تاریخ حوزه‌های علمیه، به برگزاری درس خارج مهدویت اقدام کرده است. با تشکیل اولین حلقه درس خارج مهدویت در حوزه علمیه قم، فصل جدیدی در شکوفایی و بالندگی مباحث مهدوی، گشوده شده است.

درس خارج مهدویت، از سال ۱۳۸۶ شمسی آغاز شد و این سلسله دروس بیش از پانزده سال

است که همچنان توسط پژوهشگر نام آشنای عرصه امامت و مهدویت، حضرت آیت الله نجم الدین طوسی در مرکز تخصصی مهدویت ارائه می شود. این درس که به صورت تحلیلی و استدلالی به مباحث می پردازد، موضوعات مختلف مهدوی را با محوریت روایات، به صورت اجتهادی، مورد تجزیه و تحلیل قرار می دهد. از زمان آغاز این درس تا کنون ۱۱۲۰ جلسه درسی در موضوع مهدویت برگزار شده است.

در این مدت چهل و پنج موضوع، از موضوعات مهدویت در این حلقه درس مطرح شده و چهل و یک عنوان، به صورت جزوه درآمده که پانزده عنوان آن به شرح زیر به چاپ رسیده، و بقیه نیز در دست تدوین است.^۱

۱. بررسی و نقد روایات یمانی؛ ۲. نقش علما در عصر ظهور؛ ۳. سفیانی؛ ۴. سرنوشت یهود در عصر امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف؛ ۵. دجال؛ ۶. جریانات آذربایجان، قبل ز ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف؛ ۷. توقیت؛ ۸. بررسی روایات صحیحہ آسمانی؛ ۹. بحثی پیرامون روایات سود؛ ۱۰. اصحاب امام زمان در دوران غیبت کبری؛ ۱۱. اصحاب امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف در دوران غیبت صغری؛ ۱۲. ادله ولادت؛ ۱۳. ادله ولادت؛ ۱۴. نفس زکیه و خراسانی؛ ۱۵. عباسیان.

۴. دوره آموزشی سطح سه و چهار مهدویت و دستاوردهای آن

علاوه بر درس خارج مهدویت، دوره آموزشی سطح چهار مهدویت با رویکرد تحلیلی _ اجتهادی، طی چند سال اخیر، در مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم در حال برگزاری است. این دوره ها طی سال های مختلف در گرایش های گوناگون برگزار شده و تعدادی از دانش پژوهان آن فارغ التحصیل شده اند. همچنین این سطح آموزشی در موسسه موعود در حال اجرا است. این اقدامات بدون تردید نقش بسیار موثری در توسعه نگاه اجتهادی و جامع به موضوع مهدویت داشته و خواهند داشت.

دوره آموزشی سطح چهار مهدویت، از سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۲ در سه گرایش، با عناوین مهدویت با رویکرد قرآن و حدیث، مهدویت با رویکرد کلام و مهدویت با رویکرد سیاسی _ اجتماعی در

۱. استعلام شفاهی نویسنده از مدیران آموزشی مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم.

حال برگزاری است. همچنین سه گرایش، با عناوین مهدویت با رویکرد آینده پژوهی، مهدویت با رویکرد موعود در ادیان و مهدویت با رویکرد تمدنی، در مسیر بررسی و تصویب در شورای گسترش حوزه است.

تا سال ۱۴۰۲، از ۱۷۰ عنوان رساله علمی در سطح سه و سطح چهار دفاع شده و ده‌ها رساله نیز در حال تدوین است. این موارد تنها گوشه‌ای از این دستاوردهای علمی را نشان می‌دهد.^۱ بدون تردید، این تلاش علمی با رویکردهای مختلف، سهم ارزنده‌ای در توسعه و تکامل علمی مباحث مهدویت خواهد داشت.

بر این اساس نگاه به روایت مهدوی و بررسی آن‌ها در دو قالب بررسی‌های اجتهادی و دوره‌های آموزشی دو اقدام اساسی است که می‌تواند روایت مربوط به مهدویت را رونقی ویژه دهد و فهم کلاسیک و روشمند را برای محققان این عرصه ارزانی دارد. بدیهی است این امر و دستاورد مهم به ذات اجتهاد و ذات استنباط و نیز تدوین پایان‌نامه‌ها و آثار قلمی دیگر برمی‌گردد و همان‌طور که گفته شد این دو رویکرد توانسته است در ده‌های اخیر رونقی ویژه به مقوله مهدویت بدهد.

سوم: رویکرد عقلی

سومین رویکردی که اندیشمندان اسلامی در مواجهه با اندیشه مهدویت در پیش گرفته‌اند، «رویکرد عقلی» است. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهند که این رویکرد از قرن پنجم و از حوزه علمیه بغداد آغاز شده است. نخستین اندیشمندانی که با رویکرد عقلی به مسئله مهدویت پرداخته‌اند، شخصیت‌هایی بوده‌اند چون شیخ مفید (م ۴۱۳ق)، سید مرتضی (م ۴۳۶ق) و شیخ طوسی (م ۴۶۰ق). البته این رویکرد در دوره‌های بعد نیز ادامه یافته است. در قرن هفتم هجری خواجه نصیرالدین طوسی، و در قرن یازدهم صدرالدین شیرازی این روش را ادامه داده‌اند (همان، ص ۵۸).

۱. استعلام شفاهی نویسنده از مدیران آموزشی مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم.

تبیین رویکرد عقلی

مقصود از «روش عقلی» این است که برای تبیین و اثبات آموزه‌های اعتقادی و دفاع از آن‌ها، از تفکر عقلی و استدلال آن استفاده شود. پیش‌فرض این روش آن است که متکلم عقل را به منزله ابزاری مستقل برای کسب معرفت بشناسد؛ یعنی از نظر معرفت‌شناسی، توانایی عقلی را در کسب معرفت بپذیرد، و از جنبه شرعی نیز به حجیت عقل معتقد باشد (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۵: ص ۳۳-۴۴). در روش عقلی، اتکا تنها به تعبد نیست. لذا کارایی این روش به گروه خاص با اعتقادات معینی اختصاص ندارد، بلکه برای همه انسان‌ها راهگشاست. این ویژگی، امتیازی برای روش عقلی است. روش عقلی به دو نگرش «مستقلات عقلی» و «غیر مستقلات عقلی» تقسیم می‌شود. روش عقلی همان مستقلات عقلی است که هر دو مقدمات روش و استدلال، عقلی می‌باشد.

کاربست روش عقلی در مهدویت پژوهی

از آن‌جا که مسائل مهدویت پژوهی متنوع و متکثر و دارای شاخصه‌های گوناگونی، نظیر «کلی و جزئی»، «بیرونی و درونی»، «فیزیکی و متافیزیکی» می‌باشند؛ روش عقلی را نمی‌توان به طور کلی و یکسان در همه آن‌ها ساری و جاری دانست؛ بلکه در میان مسائل مختلف مهدویت برخی از آن‌ها که با رویکرد کلی، بیرونی و متافیزیکی و با شاخصه‌های ضروری، دوام و حتمیت توجیه پذیر می‌باشند، قابل به کارگیری هستند؛ یعنی مسائلی که این رویکردها و شاخصه‌ها را داشته باشند، با روش عقلی می‌توان آن‌ها را پردازش کرد.

رویکرد عقلی به مهدویت، در یکصد سال اخیر، در حوزه علمیه قم، طرفدارانی یافته است. البته باید توجه داشت که، این نوع نگرش به موضوع مهدویت، در گذر زمان با تطوراتی همراه بوده است. در این نوع نگرش، گاه از عقل کلامی محض، و گاه از عقل فلسفی محض بهره برده اند. در ادامه به معرفی چهره‌های شاخص این رویکرد می‌پردازیم:

۱. علامه طباطبایی

از جمله اشخاصی که با رویکرد عقلی به مقوله مهدویت نگرست، علامه سید محمد حسین طباطبایی است که رویکرد ایشان به مسئله مهدویت، عمدتاً رویکرد عقلی است. علامه

طباطبایی فارغ از روایات، و با نگرش عقلی، بحث ظهور را قطعی شمرده و آینده‌ای درخشان برای بشر ترسیم می‌کند:

بشر از روزی که در بسیط زمین سکنا ورزیده، پیوسته در آرزوی یک زندگی اجتماعی مقرون به سعادت (به تمام معنا) می‌باشد و به امید رسیدن چنین روزی قدم بر می‌دارد و اگر این خواسته تحقق خارجی نداشت، هرگز چنین آرزو و امیدی در نهاد وی نقش نمی‌بست؛ چنان که اگر غذایی نبود، گرسنگی نبود و اگر آبی نبود، تشنگی تحقق نمی‌گرفت و اگر تناسلی نبود، تمایل جنسی تصور نداشت. از این رو، به حکم ضرورت (جبر)، آینده جهان روزی را در بر خواهد داشت که در آن روز جامعه بشری پر از عدل و داد شده و با صلح و صفا همزیستی نماید و افراد انسانی غرق فضیلت و کمال شوند و البته استقرار چنین وضعی به دست خود انسان خواهد بود و رهبر چنین جامعه‌ای منجی جهان بشری و به لسان روایات، «مهدی» خواهد بود (طباطبایی، ۱۳۹۴: ص ۳۱۷).

از همین رو است وقتی تفسیر المیزان را در زمینه تحلیل آیات و روایات، مورد بررسی قرار می‌دهیم، نقش عقل به صورت ویژه در جای جای تفسیر مذکور ملاحظه می‌شود.^۱

۲. آیت‌الله عبدالله جوادی آملی

از دیگر شخصیت‌های برجسته حوزه علمیه قم که در عصر حاضر، با رویکرد عقلی به مسئله مهدویت پرداخته، حضرت آیت‌الله عبدالله جوادی آملی است. ایشان در تألیف کتاب «امام مهدی موجود موعود عَلَيْهِ السَّلَام» با رویکرد عقلی در کنار نقل به مسئله مهدویت پرداخته است. در مقدمه این کتاب مذکور آمده است: «کتاب حاضر با استعانت از عقل و استمداد از نقل جریان مهدویت شخصی حضرت حجت بن الحسن مهدی موجود موعود عَلَيْهِ السَّلَام را ارائه می‌نماید» (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ص ۱۸).

البته دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی به موضوع مهدویت، در این کتاب، تنها رویکرد عقلی نیست؛ از منظر ایشان، بعضی از مسائل مهدویت، صرفاً با رویکرد عقلی قابل اثبات نیستند. در

۱. برای مطالعه این موارد، ر.ک: تفسیر المیزان ذیل بحث‌های روایی در مباحث پیشین.

این گونه مسائل، استمداد از نقل نیز لازم است. ایشان می‌گویند:

اثبات مهدویت شخصی با عقل صرف میسر نیست؛ زیرا حکمت و کلام، خطوط کلی رهبری، اوصاف، شرایط و برنامه‌های آن را تبیین می‌نمایند و عهده دار اثبات بسمت خاص برای شخص مخصوص نیستند؛ چنان‌که فقه نیز راجع به تعیین مرجع تقلید چنین است که ضرورت اصل مرجع از یک سو و شرایط و اوصاف و ویژگی او از سوی دیگر کاملاً در فقه ارائه می‌شود؛ اما مرجعیت فلان شخص معین را پژوهشگری خبرگان اولاً، و مراجعه توده مردم به آنان ثانیاً، تعیین می‌کند (همان).

چهارم: رویکرد عرفانی

یکی دیگر از رویکردها به مسئله مهدویت، «نگاه عرفانی» به این باور دینی است. اندیشمندانی در عالم اسلام، یافته‌های باطنی خود را مبنای اصلی مباحث مهدویت قرار داده‌اند و از منظر کشف و شهود و نیز استدلال‌های عرفانی، به آموزه مهدویت می‌نگرند. از این رویکرد و نگاه به مهدویت، به «رویکرد عرفانی» یاد می‌کنیم.

بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهند که رویکرد عرفانی به اندیشه مهدویت، از قرن هفتم در میان مسلمانان شکل گرفته است (محمدی ری شهری، ۱۳۹۳: ج ۱، ص ۶۵). بر همین مبنا عرفای اسلامی، مسئله مهدویت را با تکیه بر اصول متعدد عرفانی و از منظر مبانی عرفانی، به مسئله مهدویت نگریسته‌اند. محور رویکرد عرفا به مسئله مهدویت «انسان کامل» است.

انسان کامل در عرفان اسلامی دارای جایگاه برجسته‌ای است؛ تا آن‌جا که برخی، عرفان را بعد از توحید، یعنی شناخت خدا، شناخت موجد، یعنی انسان می‌دانند، از این رو بحث «انسان کامل» یکی از مهم‌ترین مسائل عرفان است.

از منظر عرفان نظری، انسان کامل چنین تعریف شده است:

الإنسان الكامل: الذي هو الكون الجامع لحقائق الوجود كلها في نفسه والذي تتمثل فيه جميع الصفات والأسماء الإلهية؛ انسان کامل، کسی است که همه حقایق وجودی را در نفس خود داشته و همه صفات و اسمای الهی در او پدیدار است (ابن عربی، بی‌تا: ج ۲، ص ۸۴).

در طول تاریخ پرورش یافتگان مدرسه عرفان، از این منظر به آموزه مهدویت نگریسته و امام

مهدی عَلَيْهِ السَّلَامُ وَآلِهِ را در عصر کنونی، مصداق انسان کامل می‌دانند. پرچم داران این رویکرد در قرن چهاردهم شمسی در حوزه علمیه قم عبارتند از:

۱. امام خمینی

امام خمینی یکی از کسانی است که علاوه بر فقه، فلسفه و تفسیر و اصول از آبشخور عرفان اسلامی جرعه‌ها نوشید و به همین دلیل در مکتب عرفانی حوزه علمیه قم سرآمد بودند. ایشان به تبع معاریف بزرگ عرفای اسلامی، انسان کامل را مظهر جمیع اسما و صفات خداوند متعال می‌دانند و در این خصوص می‌فرمایند: «کسی که انسان کامل است، مظهر جمیع اسما و صفات حق تعالی است» (خمینی، ۱۳۸۹: ج ۲۰، ص ۲۷).

از منظر عارفان اسلامی، پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، به عنوان انسان کامل است. از منظر امام خمینی، نیز پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مصداق اعلا و اتم انسان کامل می‌باشد: «پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ که اولین فرد انسان‌هاست و بزرگ‌ترین انسان کامل است» (همان، ج ۱۶، ص ۱۳۹).

امام خمینی به مسئله مهدویت همین رویکرد را دارند. ایشان از منظر انسان کامل، اندیشه مهدویت را تحلیل می‌کنند. امام خمینی معتقدند در عصر غیبت، امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَامُ وَآلِهِ مصداق انسان کامل هستند. همین رویکرد عرفانی، به مسئله مهدویت، در جای جای بیانات امام خمینی، نمایان است. ایشان در تفسیر سوره مبارکه عصر می‌گویند:

﴿وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لِنَفْسٍ خُسْرٍ﴾؛ - عصر - هم محتمل است که در این زمان حضرت مهدی - سلام الله علیه - باشد یا انسان کامل باشد که مصداق بزرگش رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و ائمه هدا عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، و در عصر ما حضرت مهدی - سلام الله علیه - است (همان، ص ۱۷۰).

امام خمینی در جای دیگر می‌فرمایند:

﴿وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لِنَفْسٍ خُسْرٍ﴾، عصر انسان کامل است، امام زمان - سلام الله علیه - است؛ یعنی عصاره همه موجودات. قسم به عصاره همه موجودات؛ یعنی قسم به انسان کامل (همان، ج ۷، ص ۲۲۵).

۲. علامه حسن حسن زاده آملی

یکی دیگر از سرآمدان مکتب عرفانی حوزه علمیه قم، در قرن اخیر، حضرت آیت الله حسن

حسن زاده آملی است. ایشان، به تبع معاریف بزرگ عرفای اسلامی، با رویکرد عرفانی به مهدویت نگریسته و امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را معرفی می‌کنند:

امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف در عصر محمدی صلی الله علیه و آله و سلم انسان کاملی است که جز در نبوت تشریحی و دیگر مناصب مستأثره ختمی حائز میراث خاتم به نحو اتم است و مشتمل بر علوم و احوال و مقامات او به طور اکمل است و با بدن عنصری در عالم طبیعی و سلسله زمان موجود است؛ چنان که لقب شریف «صاحب الزمان» بدان مشعر است؛ هر چند احکام نفس کلیه الاهییه وی بر احکام بدن طبیعی او قاهر و نشأه عنصری او مقهور روح مجرد کلی ولوی اوست و از وی به «قائم» و «حجت الله» و «خلیفه الله» و «قطب عالم امکان» و «واسطه فیض» و به عناوین بسیار دیگر نیز تعبیر می‌شود (حسن زاده آملی ۱۳۷۲: ص ۶۹ و همان، ۱۳۷۳: ص ۷).

حضرت آیت الله حسن زاده آملی می‌نویسند:

انسان کامل قطب عالم امکان است و همچنین خازن و منبع علم لدنی است. انسان کامل عبدالله و عندالله است و صاحب مرتبه ولایت اعنی ولی الله است و قلب او اوعی و اوسع قلبها است و قطب عالم امکان و حجت الله و خلیفه الله است و راسخ در علم و خازن و منبع علم لدنی و ینبوع حکم و زارع قلوب و شوراننده دفائن عقول و مأمون و امین الله است و متصرف در کائنات و مسخر جن و انس و وحوش و طیور و در عین حال، بی اعتنا به دنیا است و شجاع و در مرتبه یقین و بر طریق واضح و صراط مستقیم و مسیر عدل و در افق اعلای انسانی و عالم ربانی است و زمین هیچ گاه خالی از چنین انسان کامل نیست (حسن زاده آملی، ۱۳۷۲: ص ۶۶).

ایشان معتقدند، انسان کامل مایه کمال عالم کونی است و عالم کون هیچ گاه از انسان کامل خالی نیست:

پس اگر عالم کونی و نشأه عنصری را چنین انسان در همه وقت نباشد، باید آن را بی کمال گفت چون شجر بی ثمر. لذا هیچ گاه نشأه عنصری که عالم کونی است خالی از انسان کامل نیست (همان، ص ۱۹۷).

ختم ولایت

از عناوین دیگری که در رویکرد عرفانی از محورها به شمار می‌آید، موضوع «ختم ولایت» است

که در آثار بزرگان اهل عرفان به تفصیل درباره آن بحث شده است. به تبع اهمیت بحث ختم ولایت، مسئله خاتم الأولیا نیز اهمیت بالایی در عرفان اسلامی دارد.

بزرگان اهل معرفت، امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را خاتم الأولیا معرفی می‌کنند. این دیدگاه، در آثار عرفای نخستین نیز مشهود است. همین دیدگاه در آثار ابن عربی نیز منعکس شده است.

و اما ختم الولاية المحمدية فهي لرجل من العرب، من أكرمها أصلاً و بدأً. و هو في زماننا اليوم موجود عرفت به سنة خمس و تسعين و خمس مائة، و رأيت العلامة التي له قد أخفاها الحق فيه عن عيون عباده، و كشفها لي بمدينة فاس حتى رأيت خاتم الولاية منه؛ اما ختم ولایت محمدیه، از آن مردی از عرب است که از گرامی‌ترین ایشان از حیث اصل و آغاز است و او امروز در زمان ما موجود است و مرا با او در سال ۵۹۵ آشنا ساختند و من علامتی را که خدای متعال در او از چشمان مردم پنهان ساخته بود، دیدم و در شهر فاس آن علامت را برای من آشکار کرد تا آن که خاتم ولایت را از او مشاهده نمودم (ابن عربی، بی‌تا: ج ۱۲، ص ۶۸).

عرفای معاصر نیز، با همین رویکرد به بحث مهدویت پرداخته و امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را خاتم الأولیا می‌دانند.

خاتم الأولیا از منظر امام خمینی

امام خمینی، چنین معتقد هستند که موضوع ختم ولایت، یک اصل کلی بوده که فرع بر موضوع ختم رسالت است. ایشان به تبع بزرگان عرفان، معتقدند: امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف خاتم الأولیا هستند:

همان طوری که رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم به حسب واقع حاکم بر جمیع موجودات است، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف همان طور حاکم بر جمیع موجودات است. آن خاتم رسل است و این خاتم ولایت، آن خاتم ولایت کلی بالاصالة است و این خاتم ولایت کلی به تبعیت است (خمینی، ۱۳۸۹: ج ۲، ص ۸۲).

پنجم: رویکرد اجتماعی-سیاسی

یکی دیگر از رویکردها به موضوع مهدویت، «رویکرد اجتماعی-سیاسی»، به این اندیشه دینی است.

برخی از مهدی پژوهان، از منظر جامعه شناسانه به موضوع مهدویت نگرسته و موضوع ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را پدیده‌ای مهم اجتماعی قلمداد می‌کنند و انقلاب آن حضرت را انقلابی سیاسی فرض می‌کنند. از این نوع نگرش به موضوع مهدویت، به «رویکرد اجتماعی _ سیاسی» تعبیر می‌کنیم.

در قرن اخیر، نگرش به ابعاد اجتماعی و سیاسی اندیشه مهدویت، از سوی اندیشمندان حوزه علمیه قم، مورد توجه بوده است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، چنین رویکردی به موضوع مهدویت، بیش از گذشته بروز و ظهور یافته است.

۱. رویکرد اجتماعی _ سیاسی امام خمینی به مهدویت

نگرش امام خمینی به موضوع مهدویت، به نگاه عرفانی خلاصه نمی‌شود. از آن جا که ایشان دارای شخصیتی جامع و دارای ابعاد بودند؛ از زوایای مختلف به مسئله مهدویت می‌نگریستند. ایشان علاوه بر دارا بودن شخصیت علمی و عرفانی، در عرصه سیاست نیز از سیاستمداران برتر دنیا در عصر حاضر محسوب می‌شوند. بر این اساس، ایشان علاوه بر رویکرد عرفانی به مسئله مهدویت، رویکرد سیاسی به این موضوع دارند. مکتوبات و سخنرانی‌های ایشان، حاکی از رویکرد عمیق سیاسی ایشان به موضوع مهدویت است.

امام خمینی هنگام پرداختن به مسئله مهدویت، گاهی از مفاهیمی استفاده می‌کنند که رنگ و بوی اجتماعی _ سیاسی به رویکرد ایشان می‌دهد. توجه به این مفاهیم سیاسی در کلمات امام خمینی، نوع دیدگاه ایشان را به مهدویت آشکار می‌کند.

عدالت گستری

یکی از مفاهیمی که در کلمات و مکتوبات امام خمینی فراوان به چشم می‌خورد، واژه «عدالت گستری» است.

اجرای عدالت جزء اصلی‌ترین اهداف انبیای الهی عجل الله تعالی فرجه الشریف و ائمه معصوم عجل الله تعالی فرجه الشریف و صالحان، در طول تاریخ بوده است. جریان عدالت گستری، جزء اهداف اساسی دولت کریمه مهدوی عجل الله تعالی فرجه الشریف و حکومت جهانی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است. امام خمینی از جمله شخصیت‌های حوزه علمیه قم است که با این رویکرد به موضوع مهدویت می‌نگرد. ایشان قلمرو عدالت گستری دولت کریمه

امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را فراتر از ابعاد اقتصادی و اجتماعی و مانند آن که نوعاً مورد توجه عمومی است؛ مطرح کرده است و اصلاح تمام شئون عالم و آدم را جزء قلمرو عدالت‌گستری آن حضرت خوانده و از این رهگذر روزنه جدیدی برای افراد محقق در مسئله مهدویت گشوده است تا جریان عدالت‌گستری امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را با استفاده از متون دینی با این رویکرد نیز مورد تحقیق و تحلیل قرار دهند (همان، ج ۱۲، ص ۲۰۷).

انتظار فرج

یکی دیگر از مفاهیمی که در سخنرانی‌ها و مکتوبات امام خمینی متبلور است، مفهوم «انتظار فرج» است. ایشان در بیانات خود به تفسیر جدیدی از مفهوم انتظار پرداخته‌اند. تفسیر جدیدی که امام خمینی از مفهوم انتظار ارائه کرده‌اند؛ گویای آن است که انتظار فرج نه تنها تکلیفی فردی نیست، بلکه کاملاً برنامه‌ای کاربردی _ اجتماعی است. امام خمینی پس از انقلاب اسلامی، تفسیر کاملاً متفاوتی از مفهوم انتظار فرج ارائه کردند. در اندیشه امام خمینی، انتظار فرج، از کنج خلوت به صحنه اجتماع آورده می‌شود. ایشان تلاش کردند با نقد برداشت‌های ناصحیح از مسئله انتظار، مفهوم درست و تفسیر زنده و کارآمدی که بتواند پاسخ‌گوی انسان معاصر باشد ارائه کند (همان، ج ۹، ص ۲۰۲).

۲. آیت‌الله العظمی ناصر مکارم شیرازی

آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی، نگرشی سیاسی - اجتماعی به موضوع مهدویت دارند. ایشان با تألیف کتاب «حکومت جهانی مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف»، به بررسی ابعاد سیاسی و اجتماعی حکومت جهانی پرداخته‌اند. برخی عناوینی که در این کتاب مطرح شده و گویای این دیدگاه است، عبارتند از:

انتظار عمومی

تمام اقوام جهان در انتظار یک رهبر بزرگ انقلابی به سر می‌برند که هر کدام او را به نامی می‌شناسند؛ ولی همگی در اوصاف کلی و اصول برنامه‌های انقلابی او اتفاق دارند... اسناد و مدارک موجود نشان می‌دهد که این یک اعتقاد عمومی و قدیمی، در میان همه اقوام و مذاهب شرق و غرب است، اگر چه در پاره‌ای از مذاهب همچون

اسلام، تأکید بیش‌تری روی آن شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰: ص ۵۱).

ایشان در بحث ضرورت انقلابی وسیع می‌گویند:

اگر بنا هست جهان کنونی پر از بیدادگری و ظلم و فساد، از لبه پرتگاه فنا و نیستی کنار رود، باید انقلابی وسیع در آن صورت گیرد (همان، ص ۶۷).

آیت‌الله مکارم شیرازی در بخشی از کتاب «حکومت جهانی مهدی» به بیان شاخصه‌ها و ویژگی‌های حکومت جهانی و البته بیش‌تر به بیان شاخصه‌های اجتماعی و سیاسی حکومت جهانی پرداخته است (همان، ص ۲۶۰).

۳. رویکرد اجتماعی_سیاسی استاد شهید مرتضی مطهری به مهدویت

استاد شهید مرتضی مطهری، همانند استاد خود، از مسائل اجتماعی و سیاسی غافل نبود و در موضوع مهدویت از منظر سیاسی - اجتماعی مسائل آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌داد. این رویکرد در مجموع سخنرانی‌ها و مکتوبات شهید مطهری انعکاس دارد. ایشان آرمان قیام و انقلاب امام مهدی عجل‌الله‌تعالی ورحمه‌الله‌شریف را فلسفه بزرگ اجتماعی اسلامی معرفی می‌کند (مطهری، ۱۳۸۷: ص ۵۰).

تشکیل مدینه فاضله و جامعه ایده آل

شهید مطهری در بخشی از کتاب «قیام و انقلاب مهدی عجل‌الله‌تعالی ورحمه‌الله‌شریف»، به تقابل همیشگی حق و باطل اشاره و پیروزی حق بر باطل را مطرح می‌کند و تشکیل مدینه فاضله توسط امام مهدی عجل‌الله‌تعالی ورحمه‌الله‌شریف را نوید می‌دهد. ایشان در این خصوص می‌نویسد:

اندیشه پیروزی نهایی نیروی حق و صلح و عدالت بر نیروی باطل و ستیز و ظلم، گسترش جهانی ایمان اسلامی، استقرار کامل و همه جانبه ارزش‌های انسانی، تشکیل مدینه فاضله و جامعه ایده آل، و بالاخره اجرای این ایده عمومی و انسانی به وسیله شخصیتی مقدس و عالیقدر که در روایات متواتر اسلامی از او به «مهدی» تعبیر شده است؛ اندیشه‌ای است که کم و بیش همه فرق و مذاهب اسلامی - با تفاوت‌ها و اختلاف‌هایی - بدان مؤمن و معتقدند (همان، ص ۱۳).

انواع انتظار

استاد مرتضی مطهری، در بخش دیگری از کتاب «قیام و انقلاب مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف» به تفسیر انتظار فرج می‌پردازد. ایشان دو تفسیر متضاد از انتظار فرج ارائه می‌کند:

انتظار فرج و آرزو و امید و دل بستن به آینده دوگونه است: انتظاری که سازنده و نگهدارنده است، تعهدآور است، نیرو آفرین و تحرک بخش است؛ به گونه‌ای است که می‌تواند نوعی عبادت و حق پرستی شمرده شود؛ و انتظاری که گناه است، ویرانگر است، اسارت بخش است، فلج کننده است و نوعی «اباحیگری» باید محسوب گردد (همان، ص ۱۵).

ششم: رویکرد تاریخی

یکی دیگر از رویکردها به مسئله مهدویت، «رویکرد تاریخی» به این اندیشه است. برخی از اندیشمندان و پژوهشگران، از منظر رویدادی تاریخی، به موضوعات مهدویت پرداخته و مباحث مهدویت را رویداد محور دنبال کرده و فراز و نشیب‌های آن را در بستر زمان مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند. این نوع نگرش به بحث مهدویت، «رویکرد تاریخی» نامیده شده است. در این مقوله می‌توان به مباحثی چون مدعیان دروغین مهدویت، مدعیان دروغین نیابت، مدعیان دروغین وکالت، فرقه‌های انحرافی، جنبش‌هایی که با شعار مهدویت به وجود آمده‌اند و حکومت‌هایی که با ادعای زمینه سازی ظهور، تشکیل شده‌اند، تاریخ عصر غیبت صغرا و کبرا اشاره کرد. در ادامه به معرفی برخی از آثار مکتوب با صبغه این رویکرد می‌پردازیم:

۱. «اوضاع سیاسی _ اجتماعی و فرهنگی شیعه در غیبت صغرا» اثر حسین شانه چی: شانه چی در کتاب خود اوضاع شیعیان در عصر غیبت صغرا را به تصویر کشیده است. گزارش‌هایی از وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شیعیان و انشعابات فرقه‌ای در آن زمان در بخش‌های دیگر ارائه شده است.

۲. «تاریخ تحلیلی امامیه در غیبت صغرا»، مجید احمدی کچایی: این کتاب با رویکردی توصیفی، تاریخ سیاسی آن عصر و اوضاع اجتماعی و سیاسی امامت عسکریین علیهم السلام و دولت‌های شیعی آن عصر را مورد بحث قرار داده و مکاتب فکری آن زمان را نیز مطرح کرده است.

۳. «تاریخ عصر غیبت»، اثر پور سید آقایی، محمدرضا جباری، حسن عاشوری وسید منذر

حکیم: این کتاب با ترسیم شرایط سیاسی، اجتماعی و اعتقادی عصر غیبت صغرا و توضیح سازمان وکالت و نواب اربعه، رویکرد تاریخی را در بحث مهدویت دنبال کرده است.

۱. «مهدیان دروغین»، اثر رسول جعفریان: رسول جعفریان، با تألیف کتاب «مدعیان دروغین»، به معرفی مدعیان دروغین مهدویت در اعصار مختلف پرداخته است. ایشان پیشینه مدعیان دروغین را تا صدر اسلام و عصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پی می‌گیرد. هنگام رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، برخی از صحابه معتقد شدند که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله رحلت نفرموده است و در آینده تمام زمین را فتح خواهند کرد (همان، ص ۵۰).

«در منبع کهن دیگر این تعبیر آمده است: قال عمر: نَظَنُّ أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله لَا يَمُوتُ حَتَّى يَفْتَحَ الْأَرْضَ لِرَبِّهِ؛ گمان ما این است که رسول خدا صلی الله علیه و آله نخواهد مرد تا آن که بر اساس وعده خداوند تمام زمین را فتح کند» (همان). نخستین سوء استفاده کنندگان از نام «مهدی» نیز به صدر اسلام و قرن اول بر می‌گردد.

در منابع معمول تاریخ اسلام، مانند تاریخ طبری، فرض بر این است که مختار، نظریه مهدویت محمد حنفیه (م ۸۱) را مطرح کرده و در برخی از نامه‌های رسمی خود از این لقب برای وی استفاده کرده است. آنان گفته‌اند که وی نهضت خود را با این ادعا شروع کرد: «إِنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ مِنْ قَبْلِ الْمَهْدِيِّ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ابْنِ الْحَنْفِيَّةِ» (همان، ص ۵۱).

در کتاب مهدیان دروغین، مدعیان مهدویت از صدر اسلام تا قرن پنجم هجری (همان، ص ۴۹) و در فصول دیگر نیز از مدعیان دیگر قرن‌ها تا زمان حاضر سخن به میان آمده است. ۵. «جریان شناسی مهدویت در فرقه‌های شیعی استاد حیدر مظفری: از جمله محققانی که به صورت تخصصی به این موضوع پرداخته، حیدر مظفری است، که با تألیف کتاب «جریان شناسی مهدویت در فرقه‌های شیعی»، به معرفی فرقه‌های منحرف شیعی، که با ادعای مهدویت پدید آمده‌اند، پرداخته است.

هفتم: رویکرد آسیب شناسی

یکی دیگر از رویکردها به موضوع مهدویت، «رویکرد آسیب شناسانه» به این موضوع است. برداشت‌های انحرافی از مقوله انتظار فرج، افراط و تفریط در ارائه چهره مهر و قهر از امام

عصر عَلَيْهِ السَّلَام، شتابزدگی و تعجیل، تعیین وقت ظهور، تطبیق نادرست نشانه‌های ظهور، ملاقات گرابی، مدعیان دروغین مهدویت و نیابت خاصه و عامه، عدم پیروی از ولایت فقیه و نواب عام؛ باور مهدویت را در معرض آسیب و انحراف قرار داده است.

موضوع آسیب شناسی مهدویت در دهه‌های اخیر، مورد توجه فعالان عرصه مهدویت در حوزه علمیه قم قرار گرفته است. در این زمینه، آثار مکتوب ارزشمندی ارائه و با این حرکت، گام بلندی در آسیب زدایی از چهره فرهنگ اصیل مهدویت و پیشگیری از آسیب‌های آینده برداشته شده است. برخی از آثار مکتوب عبارتند از:

۱. «گفتمان مهدویت و چالش‌های آسیب شناسی»، علیرضا صدرا: یکی از آثار مکتوبی که با رویکرد آسیب شناسی به موضوع مهدویت پرداخته، کتاب «گفتمان مهدویت و چالش‌های آسیب شناسی»، نوشته آقای علیرضا صدرا است. مؤلف در این اثر، به جنبه سیاسی - اجتماعی مهدویت پرداخته و موضوع مهدویت را با این رویکرد آسیب شناسی کرده است. در این اثر، آسیب شناسی سیاسی - اجتماعی عصر انتظار در رهیافت قرآنی (صدرا، ۱۳۹۵: ص ۶۳)؛ همچنین در رهیافت روایی (همان، ص ۱۰۱) و نیز در رهیافت نظری - سیاسی (همان، ص ۱۷۹)؛ مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. «آسیب شناسی جامعه منتظر»، اثر محمد میرتبار: از دیگر آثار مکتوبی که با رویکرد آسیب شناسی به موضوع مهدویت پرداخته، کتاب «آسیب شناسی جامعه منتظر»، نوشته سیدمحمد میرتبار است. مؤلف در این اثر به آسیب‌های فکری - اعتقادی و رفتاری جامعه منتظر پرداخته است (میرتبار، ۱۳۹۰: ص ۲۵). در این اثر، عوامل پیدایش آسیب‌ها (همان، ص ۱۴۷) و نیز راهکارهای مقابله با این آسیب‌ها (همان، ص ۱۸۹)؛ مطرح شده است.

۳. «آسیب شناسی جامعه منتظر در آینه روایات»، اثر فرج الله عباسی: دیگر اثر مکتوب که با رویکرد آسیب شناسی به موضوع مهدویت پرداخته، کتاب «آسیب شناسی جامعه منتظر در آینه روایات»، نوشته فرج‌الله عباسی است. مؤلف در این اثر، به آسیب‌های فردی (عباسی، ۱۳۹۵: ص ۵۵)؛ اجتماعی (همان، ص ۹۱) و سیاسی فرهنگ مهدویت (همان، ص ۱۷۴) پرداخته است.

هشتم: رویکرد ملاقات و کرامت محور

از جمله رویکردهایی که در پرداختن به مهدویت نمی‌توان آن را نادیده گرفت «رویکرد ملاقات و کرامت محوری» است. این رویکرد آثار مکتوب بسیاری را در گذشته و حال به خود اختصاص داده است و برخی موارد آن به شکل مستندهای تصویری نیز ارائه شده است (مانند مستند قرارسیز). صرف نظر از نقدهایی که بر این رویکرد وارد است، در ادامه به برخی آثار شاخص این رویکرد در قرن اخیر حوزه علمیه قم اشاره می‌کنیم.

با جست و جو در کتابخانه مرکز تخصصی مهدویت، حدود پنجاه اثر در این زمینه منتشر شده که بیش‌تر آن‌ها در قم انتشار یافته و نگاشته‌های حوزویان است؛ گرچه افراد شاخص علمی در بین آنان نادر هستند.

برخی از این آثار عبارتند از:

«میرمهر»، نگاشته مسعود پورسیدآقایی؛ «داستان‌ها و کرامت‌های خواندنی از امام زمان عجل‌الله‌تعالی و...»، نگاشته میرزا علی بابایی؛ «نسیم ظهور»، نگاشته محمدحسن استادی مقدم؛ «معجزات امام زمان»، نگاشته احمد متوسل؛ «امام زمان و سید بحرالعلوم»، «امام زمان و سیدبن طاووس»، نگاشته سید جعفر رفیعی و «داستان‌هایی از امام زمان»، نگاشته حسن ارشاد.^۱

این رویکرد گرچه از نظر اعتبار نقل‌ها جای نقد و بررسی فراوان دارد؛ به عنوان رویکردی است که از سوی قشرهایی از جامعه مورد اقبال است و لذا باید مورد مذاقه و بررسی جدی پژوهشی قرارگیرد.

۱. ر.ک: امام مهدی در آئینه قلم.

نتیجه‌گیری

با توجه به گستردگی مسائل موضوع مهدویت، رهیافت‌ها و رویکردهای مختلفی در حوزه مسائل مهدویت شکل گرفته است. این رویکردها در منابع مکتوب مهدی پژوهان معاصر در حوزه علمیه قم، همچون اسلاف این حوزه منعکس است.

در این مقاله با مراجعه به منابع مکتوب و بر اساس روش تحقیق کتابخانه‌ای، رویکردهای مختلف مهدویت پژوهی و مهدویت نگاری در قرن چهاردهم شمسی در حوزه علمیه قم در هشت عنوان طبقه بندی گردید.

بر اساس گزارش‌های تاریخی، نخستین نوع رویکرد به اندیشه مهدویت، «رویکرد روایی» بوده که به جمع‌آوری مجموعه‌های روایی در حوزه مباحث مهدویت انجامیده است. در قرن اخیر نیز مجموعه‌های حدیثی متعددی، با محوریت روایات مهدوی، در حوزه علمیه قم تألیف شده است.

در دهه اخیر رویکرد جدیدی در حوزه علمیه قم، ابداع شده که بر اساس آن، موضوعات مهدوی، به صورت «اجتهادی» با محوریت روایات، استنباط می‌گردد.

سومین نوع رویکرد به اندیشه مهدویت «رویکرد عقلی» است؛ که از قرن پنجم هجری و از حوزه علمیه بغداد آغاز شده است. این رویکرد در دوره‌های بعد نیز ادامه یافته است. رویکرد عقلی به مهدویت، در یکصد سال اخیر، در حوزه علمیه قم، طرفدارانی به خود اختصاص داده است. از شخصیت‌های برجسته در حوزه علمیه قم که چنین رویکردی به اندیشه مهدویت دارند، می‌توان از علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی یاد کرد.

چهارمین نوع نگرش به اندیشه مهدویت «رویکرد عرفانی» است؛ که در این رویکرد، یافته‌های باطنی مبنای اصلی مباحث مهدویت قرار گرفته و از منظر کشف و شهود و نیز استدلال‌های عرفانی، به آموزه مهدویت می‌نگرند. برجسته‌ترین منادیان رویکرد عرفانی به مهدویت در قرن اخیر، حضرت امام خمینی و آیت‌الله حسن زاده آملی، هستند.

پنجمین نوع نگرش به اندیشه مهدویت، «رویکرد اجتماعی _ سیاسی» به این اندیشه دینی است. برخی از مهدی پژوهان، از منظر «جامعه‌شناسانه» به موضوع مهدویت نگریده و موضوع ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را پدیده مهم اجتماعی قلمداد می‌کنند و انقلاب آن حضرت را

انقلاب سیاسی فرض می‌کنند. حضرت امام خمینی، استاد شهید مرتضی مطهری و آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی که از بزرگان حوزه علمیه قم در قرن اخیر هستند، چنین رویکردی به مهدویت دارند.

ششمین نوع نگاه به اندیشه مهدویت، «رویکرد تاریخی» به این باور دینی است، که مباحث مهدویت را، رویداد محور، دنبال کرده و فراز و نشیب‌های آن را در بستر زمان، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهند. تألیفات متعددی با این رویکرد در یکصد سال اخیر در حوزه علمیه قم تألیف شده که می‌توان به «مهدیان دروغین»، اثر رسول جعفریان و «جریان شناسی مهدویت در فرقه‌های شیعی»، اثر حیدر مظفری اشاره کرد.

هفتمین نگرش به اندیشه مهدویت، «رویکرد آسیب‌شناسی» به موضوع مهدویت است. در این رویکرد، برداشت‌های انحرافی فرهنگ مهدویت، زمینه‌ها و عوامل پیدایش آسیب‌ها و نیز پیامدها و راهکارهای مقابله با این آسیب‌ها مطرح گردیده است.

آخرین رویکرد به مهدویت «رویکرد ملاقات و کرامت نگارانه» است که به دنبال مطرح کردن ملاقات‌ها و کرامت‌های حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الصلوات در عصر غیبت است. این رویکرد محل بحث و قائل جدی است و نمی‌توان به ادعاهایی که در این رویکرد می‌شود به سادگی نگریت.

منابع

۱. ابن عربی، محیی‌الدین (بی‌تا). *الفتوحات المکیه*، بیروت، دار صادر.
۲. _____ (بی‌تا). *فصوص الحکم*، محقق: ابو‌العلاء عقیفی، بیروت، دار‌الکتاب‌العربی.
۳. اشعری قمی، سعدبن عبدالله (۱۳۶۰). *کتاب المقالات و الفرق*، مصحح: محمد جواد مشکور، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. جعفریان، رسول (۱۳۹۱). *مهدیان دروغین*، تهران، نشر علم.
۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). *امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف موجود موعود*، قم، أسراء.
۸. حسن زاده آملی، حسن (۱۳۷۲). *انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه*، قم، انتشارات قیام.
۹. _____ (۱۳۷۳). *نهج‌الولاية*، قم، انتشارات قیام.
۱۰. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۹). *فلسفه فلسفه اسلامی*، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۱. خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). *ولایت فقیه: حکومت اسلامی*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۲. _____ (۱۳۸۹). *صحیفه نور*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۳. دوانی، علی (۱۳۸۵). *موعودی که جهان در انتظار اوست*، قم، دبیرخانه دائمی اجلاس حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.
۱۴. ربانی گلپایگانی، علی (پاییز ۱۳۸۵). «جایگاه و گونه‌های روش عقلی در علم کلام»، مجله معارف عقلی، شماره ۳.
۱۵. صافی گلپایگانی، لطف‌الله (۱۴۲۲ق). *منتخب الاثر فی أحوال الإمام الثانی عشر عجل الله تعالی فرجه الشریف*، قم، مکتب المؤلف.
۱۶. صدرا، علیرضا (۱۳۹۵). *گفتمان مهدویت و چالش‌های آسیب‌شناسی*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۷. طباطبایی، سیدمحمد حسین (۱۳۹۴). *شیعه در اسلام*، محقق: محمد علی کوشا، قم، انتشارات ادباء.
۱۸. عباسی، فرج‌الله (۱۳۹۵). *آسیب‌شناسی جامعه منتظر در آینه روایات*، قم، مرکز نشر کتاب.

۱۹. کورانی عاملی، علی (۱۴۱۱ق). **معجم أحاديث الإمام المهدي** عجل الله تعالى فرجه الشريف، قم، مؤسسة المعارف الإسلامية.

۲۰. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۳). **دانشنامه امام مهدی** عجل الله تعالى فرجه الشريف، قم، دارالحدیث.

۲۱. مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). **قیام و انقلاب مهدی** عجل الله تعالى فرجه الشريف **از دیدگاه فلسفه تاریخ**، تهران، انتشارات صدرا.

۲۲. مظفری، حیدر (۱۳۹۲). **جریان شناسی مهدویت در فرقه های شیعی**، قم، انتشارات دلیل ما.

۲۳. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق). **أوائل المقالات**، بیروت، دار المفید.

۲۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۰). **حکومت جهانی مهدی** عجل الله تعالى فرجه الشريف، قم، انتشارات نسل جوان.

۲۵. میر تبار، سید محمد (۱۳۹۰). **آسیب شناسی جامعه منتظر**، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالى فرجه الشريف.

۲۶. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۸ق). **رجال**، قم، نشر اسلامی.

۲۷. نوبختی، حسن بن موسی (۱۴۰۴ق). **فرق الشيعة**، بیروت، دار الأضواء.

